

Cando chove e dá o sol... ¿Un fraseoloxismo internacional poliédrico?

Xesús Ferro Ruibal

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Análise da fraseoloxía galega relacionada coa simultaneidade de dous fenómenos antitéticos (a choiva e o brillo do sol), contextualización na fraseoloxía internacional e intento de interpretación. Reclámase a cooperación da fraseoloxía e a antropoloxía para poder descubri-los mecanimos ocultos dos que nacen estes fraseoloxismos vivos en moitas culturas do mundo.

Palabras clave: fraseoloxía, sol, choiva.

Analysis of Galician phraseology connected with the simultaneity of two antithetical phenomena (rain and sunshine), contextualization within international phraseology and interpretation attempt. Cooperation between phraseology and anthropology is required in order to unveil the hidden mechanisms from which those phraseological units –which are alive in many cultures around the world– arise.

Key words: phraseology, sunshower

Cando a onda de luz pasa a través das seccións centrais dunha pinga de auga, experimenta unha reflexión e unha refracción que a divide nas súas cores elementais (vermello, alaranxado, amarelo, verde, azul, anil e violeta). E, cando isto acontece con millóns de pingas de auga actuando como prismas, aparece o arco da vella ou arco iris. Pero para que nós poidamos velo, o sol ten que estar, como moito, a 42° de altura e isto significa que o arco da vella só se pode ver ata media mañá ou dende media tarde; é dicir, que, *cando chove e dá o sol*, non sempre aparece o arco da vella.

Con ou sen o espectáculo do arco da vella, a simultaneidade da choiva e do sol resulta sorprendente, porque fai simultáneos dous fenómenos atmosféricos antitéticos. E esa sorpresa explica que en moitas culturas do mundo o ser humano reparase nesa contradición. Polo que se verá, parece que todos lemos esta efémera coincidencia atmosférica en clave máis mítica que meteorolóxica e boa parte diso exprésase con recursos fraseolóxicos.

O fenómeno que imos observar, polo tanto, é a simultaneidade da choiva co brillo do sol (sen ou con arco da vella) e tratarei de analizar comparativamente a fraseoloxía desta realidade atmosférica.

1. Os datos

En galego a primeira parte deste fraseoloxismo alterna varias colocacións: *Cando chove e dá o sol ~ quenta o sol ~ vai sol ~ fai sol*. Só a última é simétrica co castelán, cousa que parece indicar que as outras son máis enxebres.

Pero o obxecto desta reflexión é a segunda parte do fraseoloxismo: ¿que acontece cando se simultanean choiva e sol? É nas variantes desa segunda parte onde encontramos toda a riqueza fraseolóxica e cultural, onde se fan evidentes as peculiaridades das diferentes culturas do planeta pero tamén as ocultas conexións entre todas elas.

As miñas fontes son, en primeiro lugar, as fontes do Tesouro Fraseolóxico Galego do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades e mailas informacións que me remitiron, e que moito agradezo, diferentes investigadores europeos e algún americano: Maria Conca, Fernando de Castro, Carlos Crida, Francisco Fernández Rei, Ángel Iglesias Ovejero, Guilhermina Jorge, Henrike Knörr, M^a do Carmo Leite de Oliveira, Jean René Klein, Valerii Mokienko e Károly Morvay.

Debo dicir que este meu traballo xa estaba artellado, cando descubrín que o mesmo tema xa interesara en 1998 ó profesor Bert Vaux, da Harvard University, que o anunciara en novembro dese ano en *Linguistic list*¹ e que un mes máis tarde no mesmo lugar² ofrecía as respostas recibidas. Estas coincidencias acontecen de cando en vez. Pero, como as miñas fontes son diferentes e o meu obxectivo era situa-lo material galego nun contexto internacional e organizalo non por linguas senón por contidos, decidín seguir adiante incorporando o que me pareceu máis significativo do material de Bert Vaux e, nese caso, coa grafía con que alí el reproduce as diferentes linguas³. É xusto e de razón que eu dedique estas reflexións ó pioneiro profesor Bert Vaux que co seu material enriqueceu a miña percepción do tema.

1.1. Observacións estritamente meteorolóxicas

A primeira, a máis esperable e a máis prosaica observación é que, nesas circunstancias, ningún dos dous fenómenos é intenso: *Cando chove e mais fai sol, nin fai sol nin chove*. Pódese dicir doutro xeito, tal como recolle Fernandez Rei (2003:195) en Oleiros (Salvaterra do Miño) e en Cambados: *Chuvia con sol, lágrima de puta, cai no chan, queda enxuta*. Quizais a iso aluda o que Carlos Crida recolleu no español de Cuba: *Agua con sol no vale un frijol e Si llueve y hace sol, es un llover traidor*.

Unha segunda observación expresa a crenza de que ó outro día non choverá. Así o expresa unha *filastrocca* (canción infantil) italiana: *Piove e fa sole / la Madonna và per*

¹ <http://linguistlist.org/issues/9/9-1565.html>. [27/09/2007]

² <http://linguistlist.org/issues/9/9-1795.html#1> [27/09/2007]

³ Por certo, no catálogo do prof. de Harvard xa hai algunha información da fraseoloxía galega, remitida por Xosé Luís Regueira e Maite Taboada.

*virole, / va per virole con Gesù / e doman non piove più. Piove e c'è il sole / la Madonna ha colto un fiore, / l'ha colto per Gesù / e domani non piove più*⁴. Posiblemente ese sexa o significado do que di o refrán romanés: *Plouă cu soare, mâine-i sârbătoare* (“Chove e dá o sol, mañá é día santo”) (Bert Vaux). É curioso, porque en Wikipedia se di que é exactamente o contrario:

*Anecdotally, it's said that a sunshower is a sign that rain will occur again soon, specifically that it will rain the next day*⁵;

e isto mesmo expresa un refrán portugués *Quando chove e faz sol é sinal de outra maior*⁶.

Unha terceira observación tamén física é a de que aparece o arco da vella pero xa pon o pé no mundo mítico se o expresa como o recolleu Xoán Babarro (2003:532) no galego de Asturias: *Cando chove y fai sol sale el arco del Señor*. Neses casos un refrán composto castelán engádelle un matiz de intención política: *Cuando llueve y hace sol, sale el arco del Señor. Cuando llueve y hace frío sale el arco del judío*⁷.

Unha cuarta observación sitúa na lúa de xullo a maior frecuencia deste fenómeno, polo menos no ámbito da lingua catalá: *Plou i fa sol, la lluna de juliol* (Maria Conca). Veremos que non é única pero é pouco frecuente esta localización temporal.

1.2. Unha choiva característica: vermella, pálida, cega, quente, fumegante, poallenta, mineral, de cogomelos, de lebres, do raposo, do lobo, do tigre, de sol, de xitanos, india, espida

Debo á amabilidade de Valerii Mokienko numerosas informacións referidas ás linguas eslavas, que vou resumir e que nos ofrecen para a choiva con sol denominacións moi peculiares. Así en ruso é *красный дождь* (“choiva vermella”) ou *слепой дождь* (“choiva cega / pálida”); en ucraíno, *сліпий дощ* (“choiva cega”) e Mokienko di que popularmente se cría que un pano mollado pola *choiva cega* era malo de branquear e mesmo ofrece unha rima que se lle di á choiva nestes casos: *Иди туда, куда тебя просят, а он пошёл туда, где сено косят ~ Иди туда, где тебя ждут, а он пошёл туда, где жнут* (“Vai, choiva, vai aló onde te chaman, e aló foi ela, onde seituran o feo” ou “Vai, choiva, vai aló onde te agardan, e alá foi ela onde segan”). Outras denominacións ucraínas son *теплий дощ* (“choiva quente”); *курячий дощ* (“choiva fumegante”); *рудавина дощ* (“choiva mineral) e aclara que a expresión “choiva mineral” se explica pola crenza de que “come o mineral”; tamén se lle chama “choiva poallenta”: *Дождик, дождик! Я! сварю тебе борщика в новом горшочке, поставлю его на дубочке, дубочек пошатнулся, а дождик полился – ведром,*

⁴ <http://www.filastrocche.it/nostalgici/filastro/piove.htm>. [27/07/2007]. Máis en diante (1.13) veremos outras rimas italianas.

⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Sunshower#Meteorology> [30/05/2007].

⁶ <http://homepage.vianw.pt/~nx3jrc/antropologia.html> [27/07/2007]. Recollido en Souto de Carpalhosa, preto de Leiria.

⁷ Ignoro cal é o tal *arco del judío* e aventure que sexa o circo da lúa, un anel de luz branca que rodea a lúa, e que anuncia precisamente tempo seco e moi frío, tal como ensina un refrán galego di *Circo da lúa a lagoa enxuga*.

кадкой, леечкой над нашей пшеничкой. Ой, дождичек–накрапничек, крапывай! (“Choiviña, choiviña! Heiche de facer un *borxch*⁸ nunha tarteira noviña e poñerte enriba dun carballiño! Pero o carballiño cambaleou e a choiviña derramouse toda – dun caldeiro, dunha tina e dunha regadeira, e alá nos foi caer no trigo. ¡Ai, choiviña poallenta, ven e poalla!”). Estas palabras e expresións designan a choiva que cae cando o ceo non está cuberto de nubes, que pode comezar sen tronos nin lóstregos, o cal adoita acontecer en medio do verán.

Mokienko aínda recolle máis denominacións ucraínas: *заячий дощ* (“choiva de lebres”); *грибний дощ* (“choiva de cogomelos”), denominación viva tamén en ruso (*грибной дождь*), e explica que este tipo de choiva fai nacer cogomelos. Volverei a isto na epígrafe 2.2.

Finalmente ofrece en ruso e en ucraíno unha denominación que chama a atención: *цыганский дождь* (“choiva xitana”) en ruso e *циганський дощ* (“choiva de xitanos”) en ucraíno. Isto último confírmalo a lista de Bert Vaux na que aparece como serbia a locución *padaju ciganyiki* (“choven xitaniños”). Quizais teña que ver coa idea, que veremos en 1.7.4., de que cando chove e dá o sol, casan os xitanos. E, se cadra, axuda a entender que nalgún lugar do mundo anglófono lle chamen “choiva india” (Bert Vaux).

Na lista de Bert Vaux aparece en indonesio a “choiva quente ~ de sol” (*hujan panas*) esta última tamén viva en armenio (*arevmagh*). Nótese que esta locución cadra coa palabra composta inglesa *sunshower*, a sueca *solregn* e a alemana *Sonnenregen*, todas elas paralelas ó francés *bain de soleil* (“baño de sol”).

Nago varsad (“choiva espida”) chámanlle en guxarati (Bert Vaux).

Outras linguas identifican esta choiva con algún animal. Así en zaza chámasele *shilia lûya* (“choiva do raposo”); e en armenio, *kiilashagh* (“choiva do lobo”) e na China “choiva do tigre” (Bert Vaux). Isto veremos que ten moitas conexións internacionais.

1.3. Metáforas astronómicas

En lugares tan distantes como Galicia e Xeorxia está vixente unha mesma metáfora, a de que se produce un aseo astronómico: *o sol lava a cara*; isto é o que di Emilia González Valdés, do Carballiño, e tamén o que en Xeorxia recolle Bert Vaux.

Bert Vaux informa de que en fiji se di que esta choiva é *cazadora do sol* ou *suavizadora do sol* ou *humidificadora do po*, e que no inglés de Hawai se di que é *luz líquida do sol*.

O propio Bert Vaux transmite que a esta choiva se lle chama en grego *sol con dentes* (*ήλιος με δόντια*) pero Carlos Crida asegúrame que o *ήλιος μπαμπινιώτης* (“sol con dentes”) dise do día que combina sol e frío, non exactamente sol e choiva.

1.4. Indicios tristes

A choiva con sol é un indicio triste en varias linguas. Valerii Mokienko infórmanos de que en ucraíno se interpreta que esta choiva está formada por bágoas dos santos, de

⁸ Sopa de verduras de orixe ucraína.

santa María, da tsarina, dos orfos; pero tamén do sol, converténdose así nun verdadeiro pranto astral.

Se preguntamos por quen choran estes seres, os ucraínos responden que por un afogado, porque din que *Если дождь идёт через солнце, душа утопленника сушится* (“Cando chove e dá o sol, a alma do afogado está a secar”). Tamén os rusos din que esta choiva é o pranto ante o cadáver dun afogado ou dun home virtuoso: *дождь пополам с солнышком – по утопленнике, либо праведник помер*. Se cadra, isto explica dúas cousas: por unha banda, que os rusos digan *утопленники пересыхают* (“os afogados resécense”) e os ucraínos “a alma do afogado está a secar”; e, por outra, que esta choiva sexan *слёзы сирот* (“bágoas de orfo”) para ucraínos pero tamén para lituanos: *naslaiciu asaros*.

Véxase tamén o que direi na epígrafe 1.12.2. comentando o catalán *les bruixes portan dol*.

1.5. Indicios alegres

A choiva con sol, en cambio, parece ser un indicio alegre noutras linguas. En grego dise *Ἥλιος και βροχή του θεού ευχή* (“Sol e choiva, bendición de Deus”) (Carlos Crida).

Vexo, logo, catro linguas que anotan que este fenómeno alegra o pastor: galego (*Cando chove e fai sol alegre está o pastor*), portugués (*Quando chove e faz sol, alegre está o pastor*), español (*Cuando llueve y hace sol baila el perro y el pastor*), piemontés (*A pioff e a fa soua, l'alegria dal pastua*) e italiano (*Piove e fa sole, l'allegria del pastore*⁹). Aínda que Carlos Crida me asegura que o dito grego pode incluí-la simultaneidade dos dous fenómenos, eu sospeito, pola rareza deste indicio positivo, que estes refráns non se refiren á simultaneidade da choiva e do brillar do sol senón á sucesión dunha e doutro, porque esa sucesión é a que máis fai medra-la herba e iso explicaría a alegría do pastor. Obsérvase que xa en 1627 ofrecía estes refráns Gonzalo Correas con interpretacións inequívocas:

Cuando llueve y hace sol, alegre está el pastor (Porque habrá hierba, y porque esquilma por abril y mayo). *Cuando llueve y hace sol, deja el perro a su pastor, o cuando llueve o hace sol* (Por irse a la quesería a lamer los sueros, que es el tiempo de esquilmo por abril y mayo, y por guardarse del agua, y por irse a la sombra).

Ángel Iglesias Ovejero tamén me anota isto: *Lloviendo y haciendo sol se le cuecen las migas al pastor* e comenta que o refrán fala “de ese tiempo que es una bendición en la Iberia seca”. O único que me fai dubidar de que este refrán fale de dous fenómenos simultáneos é o refrán castelán: *Cuando llueve y hace Sol, sonríe Nuestro Señor*. Repárese tamén nese baile do pastor, porque, bailar, tamén bailan as meigas no mesmo caso noutras linguas.

Bert Vaux di que, se chove con sol no día do casamento, este fenómeno constitúe para os noruegueses un agoiro moi favorable para a noiva, mentres que no portugués de Cabo Verde indica que o noivo comeu comida fría.

⁹ http://digilander.iol.it/meridianeinpiemonte/info_motti_elenco.htm [27/07/2007].

A pesar de que o baile do pastor parece ser froito da súa alegría, non inclúo nesta epígrafe o baile das meigas que se rexistra en véneto (*balano le strie*), porque tratándose delas pode ser un baile ritual de significación diferente e porque en catalán as meigas, cando chove, *portan dol* (é dicir, visten de negro e están tristes) (Maria Conca).

Vexo no CORDE da Real Academia Española unha cita de *Memoria de los orígenes en la descalcez trinitaria* de San Juan Bautista de la Concepción (c. 1617) que compara esta simultaneidade de choiva e sol co fenómeno de rir e chorar ó mesmo tempo *junto con llorar me reí, como cuando hace sol y llueve*.

1.6. Alguén se aseaa

Xa vimos en 1.3. que en galego e en xeorxiano se aseaba o sol. En ucraíno dise que, cando chove e brilla o sol, *báñanse as ninfas mariñas* (*русалки купаются*) (V. Mokienko).

Con algo da limpeza, pero máis prosaico e sorprendente, ten que ver o que di o húngaro *Esik az eső / Süt a nap / Paprika Jancsi mosogat. / Hát az öreg, mit csinál? / Hasra fekszik, / Úgy pipál* (“Chove e brilla o sol / Paprika Jancsi está a fregar os pratos / ¿E que fai o vello? / Está tumbado panza abaixo / e fuma a pipa”). Este Paprika Jancsi, literalmente “Xan Pemento”, é un personaxe burlesco do teatro infantil, vestido de cores rechamantes cun sombreiro en forma de pemento, que fai pallasadas utilizando como arma unha tixola e que sempre castiga un demo, símbolo de tódolos malos. (Károly Morvay).

1.7. Alguén está casando ou vai casar

Unha das metáforas máis estendidas e ricas é a do casamento, aínda que varía quen casa, con quen casa e cando casa.

1.7.1. Casan certos animais: raposo, lobo, caracol, mono, oso, paxaros, ratas, tigre, elefante, león, chacal

A interpretación máis común parece se-la de que está casando ou vai casar un animal. É dentro dos animais o máis común é o raposo: *-Mira o que chove e inda así fai sol. -É que che casa a raposa* (Martín Seixo e M. Dolores Barbeito nas Neves); *cásase o raposo* (en San Cristovo de Regodeigón, Ribadavia), *casa o zorro* (Carme Lamela en Antas de Ulla e Fernández Rei en Taboada); e en Cenlle din *Cando chove e dá o sol cásanse o zorro e a zorra* (Isabel Giráldez). En portugués *Chuva com sol, casamento da raposa* (Guilhermina Jorge), que tamén se di no nordeste do Brasil (Bert Vaux). En vasco dise *Azari ezkontza* (“casamento de raposos”) e *azeriaren ezteiak* (“a(s) voda(s) do raposo”) (Henrike Knörr).

Bert Vaux tamén recolle *fox's wedding* (“casamento do raposo”) no S.O. de Inglaterra (na Cornualla céltica), na Calabria italiana (*quando piove col sole, si sposano le volpi*), e no aramaico, un dialecto do Kurdistán iraniano, *de:we go:ri:lu* (“os raposos están casando”). A metáfora chega, segundo Bert Vaux, á lingua dos zaza turcos *wywe lûya* (“casamento dos raposos”) e ó finés: *Aurinko paistaa, vettä sataa, kettu viettää häitä*; e

en búlgaro fálase do casamento como algo inminente (“a raposa vai casar”) e en xaponés *kitsune-no yome-iri* que uns traducen literalmente como que “o raposo vai á casa dos noivos” e outros como que “vai á procesión nupcial”¹⁰.

Como se ve, as variacións son só de xénero (*raposo ~ raposa*), de número (*raposo ~ raposos*) ou de tempo (*están casando ~ van casar*).

En vasco, segundo me informa Henrike Knörr, tamén casan os raposos: *Iduzki ta auria axarien bodak* (“Sol e choiva, vodas do raposo”) e *Iduzkia ta euria axarien ezteiak* (“Sol e choiva, vodas dos raposos”) pero a lingua vasca tamén casa outro animal: *Euria ta iguzkia, karakolentako ezteia* (“Choiva e sol, voda para o caracol”). Henrike Knörr engade que é paremia do Roncal pero que lle parece que a mellor tradución é en plural “voda para os caracois”) e ofrécame outra variante tamén de Navarra: *Uria ta iduzkia, karakolen besta* (“Choiva e sol, festa dos caracois”).

Quizais o máis sorprendente sexa que en Galicia, na Mezquita, casen dous animais heteroxéneos (*estanse casando o lobo coa raposa* (M. Taboada Cid en Verín) e *casa o lobo coa raposa* (Alba Vidal na Arnoia); tamén no afrikaans de Sudáfrica casa o chacal coa loba.

Noutras culturas son outros os animais que están de casamento. Bert Vaux informa de que en lingua armenia casa o lobo (*gilu harsanik*), como xa vimos que acontecía en Galicia, na Mezquita, aínda que na cultura armenia probablemente o lobo casa cunha loba. Na cultura xermánica (holandés e inglés) casa o mono (*monkey's wedding*) pero ese concepto non debe de ser autóctono, non só pola ausencia de monos na fauna natural da Europa nordatlántica, senón porque tamén se di en Sudáfrica e en Zimbabwe, onde se considera que é unha tradución aproximada do zulú *umshado wezinkawu* (“voda para monos”) (Michel Quinion¹¹): é dicir, que é posible que os colonizadores ingleses e holandeses aprendesen alá o dito e o incorporasen á súa fala europea. Unha historia semellante pode se-la do inglés *donkey's wedding* (“casamento do burro”) (Bert Vaux), porque tamén se di na India. Pero Carlos Crida infórmame de que en Grecia se di que casan os burros, non cando cando dá o sol e chove senón cando dá sol e hai lúa: *Ἥλιος και φεγγάρι, παντρεύοντ' οι γαδάροι / γαϊδάροι*.

En búlgaro casa o oso: *sl'nce gree, dyzhd vali, mechkata se zheni* (Wikipedia), *sl'nce gree mechka se zheni* (Bert Vaux). No armenio do nordeste de Turquía casan os paxaros (*djindjuxvon harsnike*) (Bert Vaux). Linguas tan distantes coma o árabe, o bengalí e mailo finés cadran en dicir que quen casan son as ratas (Wikipedia, Bert Vaux). Finalmente a Wikipedia informa de que en coreano se di que casa o tigre (*horangi-ka changga-ga-n-ta 'a*).

En swahili (Tanzania e Kenia) dise que está casando o elefante ou o león (*mvua iki-nyesha wakati jua limetoka tembo/simba anaoa*) (Bert Vaux).

¹⁰ Por certo, nunha película de 1990 (*Os soños de Akira Kurosawa*) este director conta oito historias e a primeira delas é a dun rapaz que non fai caso da nai que lle di que non saia da casa cando chove e dá o sol e ve pasa-la procesión nupcial do raposo e isto tráelle malas consecuencias.

¹¹ <http://www.worldwidewords.org/qa/qa-mon2.htm> [27/07/2007]

En hindi dise que casa o chacal; no amhárico que casa a hiena (*warabisi hindala*) e no afrikaans de Sudáfrica á choiva con sol chámaselle *jakkalstrou* porque *As jakkals trou met wolf se vrou* (“casa o chacal coa loba”) (Bert Vaux).

1.7.2. ¿Casa un ou dá un parente en matrimonio?

Un caso diferente é o do rutoro de Uganda, onde o leopardo leva a filla a casar. Noutras linguas de África tamén intervén o leopardo pero é el quen casa (Wikipedia). Tamén en francés e en ucráino o demo dá a man da filla ou das fillas para casar: en ucráino, dá a man da súa filla para casar (Valerii Mokienko); e en francés *Le diable marie ses filles*¹² (“o demo casa as fillas”); no francés de Bélxica o demo casa a filla pero bátelle á muller: *C'est le diable qui bat sa femme et marie sa fille* (Jean René Klein).

1.7.3. Casa o demo

Que o demo vai casar é a explicación que se dá en italiano (*il diavolo si sposa*), en serbio (*djavori se zhene*), en búlgaro, en turco (de Tracia) (*sheytanlar dü ghün yapıyor*) e tamén en bislama, crioulo de Melanesia (Bert Vaux). Só en italiano parece especificarse con quen casa: coas meigas (*il diavolo sposa le streghe*). En bislama, serbio¹³ e turco especificase o plural (*os demos van casar*): pero a información non permite saber se se refire a unha parella ou a un casamento colectivo.

Quizais con isto teña que ve-lo feito de que en finés digan que no Hades se bebe para celebrar un casamento (*Aurinko paistaa, vettä sataa, Manalassa häitä juodaan*) (Bert Vaux).

1.7.4. Outros noivos: vella, vello, viúva, pobre, pastor, filla do emperador, español

No español de América quen casa nestas circunstancias é unha vella: *Sol con lluvia, una vieja se casa* (Uruguai, Carlos Crida). *Llueve con sol, se casa una vieja* (Arxentina, Bert Vaux). Tamén en grego: *Ὁζω ἥλιος κ' ἐβρεχε κάποια γριά παντρεύεται* (“Fóra sol e chovía, algunha vella casa”) (Carlos Crida).

En portugués casa unha viúva, feito do que sabemos que leva aparelladas festas ridiculizadoras (cornetadas), aínda que é posible que influíse a rima: *Sol e chuva, casamento de viuva. Chuva com sol, casamento de espanhol* (Guilhermina Jorge). No Brasil (Rio de Janeiro) repítese invertido: *Chuva e sol casamento de espanhol. Sol e chuva casamento de viuva*, segundo me informa M^a do Carmo Leite de Oliveira, pero no nordés Bert Vaux recolle só a primeira parte (*Sol e chuva, casamento de viuva*).

En Puerto Rico, segundo Bert Vaux, están casando *una bruja* ou ben *una bruja se está casando*.

No galego de Moscoso (Pazos de Borbén) *Cando chove e mais fai sol, cácase a filla do emperador* (Ventín 2007:576). E isto lembra que, pola contra, en grego nestas circunstancias casan os pobres (*Ἥλιος και βροχή 'που παντρεύοντ' οι φτωχοί*: “Sol, sol e choiva, (que) casan os pobres”), porque os gregos din que a xente rica casa cando fai

¹² www.mermet.info/expressions.html [27/07/2007].

¹³ Parece ser que en serbio esta expresión se usa referida a cando chove de cifra (tormentas de neve) (Bert Vaux).

sol e neva (*ἥλιος και χιόνι παντρεύοντ' οι αρχόντοι* “Sol e neve, casan os señores /os principais /os soberanos”).

En serbio e en croata van casa-los xitanos (*Cigani se xene ~ cigani se zhene* respectivamente). Lémbrese a *choiva xitana* (1.2.).

Os croatas de Dalmacia teñen outra metáfora: din que casan os frades (*sunce i kisha, fratri se zhenu*, Bert Vaux).

En español de Uruguay casa o pastor: *Cuando llueve y hace sol, son las bodas del pastor* (Carlos Crida) e xa vimos en 1.5. que este fenómeno lle producía alegría.

1.7.5. ¿Casamento ou apareamento?

Os galegos dicimos que *pola Candeloria casan os paxariños* e eu lembro que nos anos cincuenta do pasado século presenciei varios anos seguidos que na misa dese día na capela do Rosario en Bonaval (Santiago de Compostela) se bendecía no altar o matrimonio de dúas pombas e á saída da misa ceibábanse; non sei se ese rito continúa vivo pero daquela todos eramos conscientes, mesmo os rapaces, de que aquel rito laico e ancestral incrustado na liturxia católica aludía eufemisticamente ó apareamento que por esa época inician as aves. Ben, pois Bert Vaux transmite que o seu informante de Tanzania afirma que tamén alí, cando se di que *casa o elefante*, todo o mundo sobreentende que o que se quere dicir é que se aparean os elefantes.

1.7.6. Sexo animal, diabólico, ancián

Nesta mesma dirección de entende-lo casamento como metáfora atenuativa ou eufemística de apareamento sexual, van os testemuños máis explícitos que imos ver agora. En Córsega (Bert Vaux) e en Italia dise que o demo fai o amor (*Quando piove col sole il diavolo fa l'amore. Piove e c'è il sole e il diavolo fa l'amore*)¹⁴; mesmo se di que *xoga*. ¿Con quen o fai? ¿Con quen xoga? Coas meigas (*Piove e c'è il sole, il diavolo fa l'amore con le streghe*) ou coa súa muller pero, neste caso, engadindo o detalle de que ela o agarra a el polos cornos: *Piove e c'è il sole / e il diavolo fa all'amor con la sua donna: / lei lo piglia per le corna*¹⁵. En inglés dise que o demo está bicando a súa muller (*the devil's kissing his wife*).

Tamén se di en Italia que cando chove e fai sol as vellas fan o amor (*Quando piove col sole le vecchie fanno l'amore*¹⁶) ou, máis veladamente, *Quando piove col sole, qualche vecchia va in amore*¹⁷. Hai aquí algo que nos lembra a peza teatral de Castelao *Os vellos non deben de namorarse*, que, contra o que unha primeira lectura parece indicar (amor ancián = amor repulsivo¹⁸), reflexiona sobre o difícil que é para a xente máis

¹⁴ www.0web.it/aforismi/proverbi.htm?pag=49 [27/07/2007].

e tamén www.montagnedoc.it/template_scheda.php?ID=666&tipo=scheda&cat=29 [27/07/2007].

¹⁵ <http://www.filastrocche.it/nostalgici/filastro/piove.htm> [27/07/2007].

¹⁶ www.0web.it/aforismi/proverbi.htm?pag=49 e www.e-sco.ch/Giornalone/Proposte/acqua/acqua.html [27/07/2007].

¹⁷ www.monteneronline.it/arte/detti2.htm [27/07/2007].

¹⁸ A opinión común é que amor de vello a unha moza é amor inconveniente, porque é perigoso tanto para a saúde del, coma para a opinión allea (andan na boca da xente, porque unha moza minte finxindo que ama

nova entende-lo amor dos vellos e o indefensos que eles están ó teren que utilizar as mañas do agasallo económico para compensaren a imposibilidade de ofrecerem o agasallo do atractivo físico.

1.8. Parir, nacer e morrer

1.8.1. Pare un animal: lobo, raposa, leopardo, veado, coella, cervia, hiena

A choiva con sol é tamén indicio de que algúns animais están a parir. Bert Vaux recolleu varios testemuños. Así en armenio dise que o lobo está tendo unha cría, que o lobo está parindo no monte ou que está parindo un fillo. En tigrinya, lingua de Eritrea e Etiopía, pare o raposo. No español de Costa Rica dise que *la venada esta dando crío ~ esta teniendo un bebé ~ está pariendo* e no de México dise que *las conejas están pariendo*. En varias linguas de Nixeria e África quen pare é o leopardo; en azerí, o chacal; en armenio pare a cerviña no monte; pare a hiena en dúas linguas de Etiopía, o amhárico e o oromo (*warabisi hindala*) (Bert Vaux).

Só en tres casos se trata de animais comestibles para o home (a veada, a coella e maila cervia): os dous primeiros están no ámbito hispanoamericano (Costa Rica e México respectivamente) e a cerviña en armenio. O resto son animais ós que só se lles aproveita a pel.

Se, como supoño, Bert Vaux transmite en inglés correctamente informacións tan dispersas, só en español (e nun caso en armenio) especificase que quen pare é a femia; no resto dos casos úsase o masculino xenérico. Pero non me parece relevante, porque a relación cos humanos establécese coa especie non cos individuos.

1.8.2. Nace un animal: lobo e mono

A choiva con sol é tamén indicio de que están a nacer algúns animais pero de tódolos vistos na epígrafe anterior, só sabemos de dous que recolleu Bert Vaux: o lobo (*geltsnknuk*), en armenio; e o mono en fiji e en inglés (unha das citas no sur da China).

1.8.3. Morre algún animal

En wolof, no Senegal, dise que está a morrer a cría da hiena (*bu de tau dinach legi domi buki de*).

1.9. Un tempo especial

Nalgún caso cando chove e vai sol, non acontece nada puntual pero ese feito sinala que se está nun tempo no que triunfa un animal. Para os siberianos da rexión Arkhángelskaia cando chove e vai sol, é o “tempo do raposo” (*листья погода*) (Valerii Mokienko).

1.10. Viaxan algúns animais: ra, sapo, caracol, galo

Unha longa rima de Calabria di que cando chove e dá o sol, a ra salta no horto e o sapo aparece morto trala porta: *La piov e la fai souleh / e la rane i zoump ad 'ort / e lou*

un vello se realmente ama o diñeiro del) e tamén para a pobre moza que se ve vendida polos pais. Coido que Castelao vía todo isto con outra perspectiva.

babbe se trove mort / darrei la porte nostre, que, en italiano, sería así: *Piove e fa sole, / e la rana salta nell'orto, / e il rospo si trova morto, / dietro la porta nostra*. Repárese no feito de que acontece algo trala porta, porque é aí onde, para os norteamericanos, o demo bate na muller, como veremos en 1.13.1.

En España, quen se despraza é o caracol: *Cuando llueve y hace sol, coge el caracol* (Correas 1924:139). *Cuando llueve y hace sol sale a paseo el caracol ~ canta el gallo del Señor. Si llueve y hace sol, se pasea el caracol*. Os que o recollen din que se refire a marzo.

En catalán dise que a galiña pon o ovo. *Plou i fa sol, la gallina fa l'ou* (Maria Conca). Se isto se refire a marzo, alude a que as galiñas producen máis ovos nesa época próxima á pascua.

1.11. O bautizo do raposo

Pecha as interpretacións zoolóxicas a lingua vasca cun fraseoloxismo único que me facilita Henrike Knörr: *Euria eta eguzkia, azerien bataioa* (“Choiva e sol, o bautizo dos raposos”). Henrike Knörr explícame que nese *azeri-bataio*, a palabra *bataio* é irmá do dialectal castelán *bateo* (“bautismo”); en galego a palabra *bateo* usábaa Fr. Martín Sarmiento en 1746 nas súas coplas¹⁹; é xa un localismo pero aínda está viva en Montederramo. Mentres moitas linguas utilizan a imaxe do matrimonio, que tamén se pode ver como sacramento, a antiga e senlleira lingua vasca ofrece aquí unha metáfora interesante e tamén moi motivada: o sacramento do bautismo que precisamente ten a auga como materia próxima, xa sexa en forma de inmersión, de infusión ou de aspersión.

1.12. As meigas

Ata aquí a maior parte dos seres que interviñan eran animais, coa excepción do que dixen do casamento do demo. Veremos agora outros seres máis ou menos míticos. Empezarei polas meigas.

1.12.1. As meigas traballan o leite

A primeira actividade das meigas, cando chove e dá o sol, ten que ver co leite. En ucraíno dise que *a meiga colle o leite*. Traballa-lo leite é unha actividade mítica dalgunhas culturas eslavas e ibéricas. A fraseoloxía específica que se trata de bate-lo leite para face-lo requexón. Así, en galego temos estas dúas variantes, recolleitas en Castro de Rei (EQUIPO 2000: 20, 34), *Cando chove e vai sol é tempo de requexón e Cando chove e quenta o sol é tempo de requexón*; e, en castelán, dise *Cuando llueve y hace sol hace la vieja el requesón*²⁰. O requexón probablemente está aí por rima asonante con *sol*, do mesmo xeito que tamén se bate a manteiga, que non rima con *sol*

¹⁹ *¿Non vistas na vila, a vez que hai bateo dun rico meniño, e mais s'é primeiro; botar á apañota no alpendre do tempo, puñadas de cartos aos cañóns e nenos?*

²⁰ Pero véxanse outros: *Cuando llueve y hace frío, hace la vieja su vestido. Cuando llueve y graniza, hace la vieja longaniza. Cuando llueve y hace viento, quédate adentro.*

pero rima con *meiga* (*a meiga está a bater na manteiga*)²¹; tamén en polaco se di que a meiga está a bate-la manteiga: *Slonce swieci, deszczyk pada, Baba Jaga maslo sklada; Deszczyk pada, slonce swieci, Baba Jaga maslo kleci* (“Cando vai sol e chove, a meiga está a face-la manteiga”). Bert Vaux anota aquí dous detalles importantes que lle transmite Hanna Jakubowicz Batoreo: está é unha rima infantil cantada e que no conto de *Hazel e seu irmán* (versión de Grimm) a meiga chámase *Baba Jaga*.

Nótese tamén que en dúas versións galegas non se usa a colocación simétrica co castelán (*faí sol*) senón as colocacións *vai sol ~ quenta o sol*, asimétricas e probablemente orixinais galegas.

1.12.2. As meigas peitéanse

En 1.6. vimos que unha das interpretacións do fenómeno da choiva con sol é que alguén se asea ou lava os pratos. Quizais con isto teña que ver outra interpretación, unha actividade das meigas ben presente no mundo románico: a de se peitearen. Así en galego *Chove e vai sol, estanse a peitear as bruxas* (O Porriño), *están as bruxas a *peinarse* (Oleiros, Salvaterra do Miño) (Fernández 2003: 195). O mesmo se di en portugués de Portalegre *Estão as bruxas a pentear-se* (Carvalho 1983:164); en italiano *Quando piove col sole è perché si pettinano le streghe*²²; e tamén en catalán, lingua da que Maria Conca me achega unha rima con dúas accións: *Plou i fa sol, les bruixes es pentinen. Plou i fa sol, les bruixes porten dol*.

Sorprende a versión italiana, neste caso, porque é a única vez que algún fraseoloxismo di expresamente que o que vimos considerando metáfora é a causa real do fenómeno meteorolóxico: *piove ... perché*. Probablemente sexa a expresión máis mítica de todas, xa que en tódolos outros casos a fraseoloxía límitase a xustapoñer dous feitos sen especificar que entre eles haxa algunha relación de causalidade.

Tamén é digno de atención que o peitearse das bruxas se vincule en catalán co feito de *portar dol*. ¿Que significa exactamente que *portan dol*? Significa que van vestidas de negro pola morte de alguén que estimaban moito e que están tristes. Aquí *dol* non está simplemente por rima con *sol*; aquí, coma en ucraíno e en ruso, este fenómeno meteorolóxico vincúlase con acontecementos tristes (1.4.): alguén morreu.

1.12.3. As meigas comen pan mol

Unha actividade de signo moi distinto é a portuguesa: *A chover e a fazer sol estão as bruxas a comer pão mol* (Guilhermina Jorge). Bert Vaux recolle esta mesma versión no nordés do Brasil como vencellada ó casamento do lobo ou de viúva. Aínda que *mol* estivese por razón da rima con *sol*, a actividade de facer pan é positiva; pero o pan mol é pan recente ou, máis ben, pantrigo, é dicir, antigamente pan de ricos, porque os pobres comían acotío a dura boroa.

²¹ Curiosamente en Galicia hai unha mala relación das bruxas co leite que se reserva para face-la manteiga. En 1929 recollíase en Vilar de Ortelle (Pantón) a crenza de que o 31 de decembro, pola noite, as bruxas víñanse lavar no leite que as mulleres tiñan gardado nas olas para faceren a manteiga e, para o impediren, as mulleres ataban a tapa ás asas cunha toalla e poñíanlle enriba un rosario, estampas e outros obxectos que considerasen antídoto contra as bruxas (CASTRO 1929:116).

²² <http://crifosso.splinder.com/archive/2006-02> [20/09/2007]

1.12.4. As meigas bailan

En véneto Bert Vaux recolleu outra actividade das meigas: bailar (*balano le strie*). Lembremos que, como vimos en 1.5. esta era tamén a actividade do pastor e do seu can en castelán (*Cuando llueve y hace sol baila el perro y el pastor*).

1.12.5. As meigas están envurulladas

Hai tamén no portugués de Portugal unha versión máis completa: *A chover e a fazer sol estão as bruxas no farol, embrulhadas num lençol a comer pão mol* (Guilhermina Jorge). Aquí a rima *farol ~ lençol ~ mol* non nos debe impedir ver que as *bruxas* están *embrulhadas*, porque habemos ver (1.13.4.) que nalgún caso tamén o demo aparece embrullado.

1.12.6. As meigas viaxan

Por último, as meigas viaxan: *Cando chove e vai sol van as meigas para Ferrol* (Cangas; Manuel Otero González). *Cando chove e sale o sol andan as bruxas en Ferrol* (Taboada; Fernández. Rei, 195). Imos ver que esta actividade tamén a practica o demo (1.13.4.) e alí falaremos do lugar de Ferrol.

1.13. O demo

Xa vimos en 1.7.3. que, cando chove e dá o sol, o demo casa. Imos ver agora novos detalles desa metáfora pero tamén metáforas novas nas que intervén o demo.

1.13.1. O demo bate na muller

Esta é unhas das metáforas máis repetidas. En bretón dise *an diaoul o pilad e wreg* (“O demo bate na muller”) (Gros 1989:101); o mesmo se di en catalán, *Plou i fa sol, lo diable tupa sa dona* (Maria Conca); en francés de Bélxica, *C'est le diable qui bat sa femme et marie sa fille* (Jean René Klein, de Louvain); en húngaro, *Ördög veri a feleségét* (K. Morvay); en ucraíno, *чёрт жену бьёт* (Valerii Mokienko); en inglés de Estados Unidos ofrécese máis detalles *the devil's beating his wife (behind the back door)*, en holandés aínda se engade outro detalle, porque se di que o fai cunha panela trala porta da cociña (Wikipedia), en inglés de Yorkshire dise que o fai cun bacallau (*When it rains when it shines, the devil's beating his wife with a codfish*) (Bert Vaux). En Trinidad e Tobago tamén se di que discute acaloradamente coa muller, *the devil is fighting with his wife* (Fernando de Castro).

1.13.2. Hai feira no inferno

É esta unha expresión típica do holandés e do flamengo. *Het is kermis in de hel* (“Hai unha *kermesse* no inferno”) (Jean René Klein, de Louvain). A *kermis* é unha festa campestre anual dos Países Baixos e P. Brueghel pintou algunha. Pero esta *kermis* ten o sentido irónico de batifondo, liorta (que tamén ten o galego *feira*), mesmo de que o demo lle bate á súa muller ou á súa nai, porque Bert Vaux recolle esta versión holandesa e flamenga: *kermis in de hel: de duivel slaat zijn wijf / moer*.

En alemán, no dialecto de Colonia, hai unha versión parecida: *Wann et raent un De Sonn schingk, haet der Duewel Kirmes* (“Cando chove e dá o sol o demo ten unha festa parroquial”) (Bert Vaux).

1.13.3. O demo viaxa perseguindo as mulleres (e nalgún caso homes): a específica galega

Mentres en moitas linguas, cando chove e dá o sol, o demo bate na muller, é dicir, na súa propia muller, en galego o demo é menos selectivo e persegue as mulleres en xeral. Esta metáfora parece exclusiva do galego ²³. *Cando chove e fai sol, anda o demo por Ferrol* (Cambados). *Cando chove e quenta o sol, anda o demo por Ferrol ~ vai o demo pra Ferrol* (Santiago de Compostela). *Cando chove e vai sol, van os demos para Ferrol* (Castro de Rei). *Cando chove e fai sol, anda o demo por Ferrol. Cando chove e fai sol, anda o diaño por Ferrol ~ anda o trasno por Ferrol* (Carré Aldao). *Cando chove e mais fai sol, anda o trasno por Ferrol* (Álvarez Giménez, Risco).

Cando chove e fai sol, vai o demo pra Ferrol (no Bierzo; V. Llópiz). *Chove e fai sol, anda o demo en ~ no Ferrol* (Maite Taboada en Bert Vaux).

En todos estes casos, a única variación é de sinonimia (*demo ~ diaño ~ trasno*) ou de número (*demo ~ demos*).

Pero hai variantes que engaden algo máis específico. *Cando chove e fai sol, anda o demo por Ferrol, con un saco de alfileres pinchándolle o cu ás mulleres* (en Santiago de Compostela). *Cando chove e quenta o sol, vén o demo por Ferrol, cun saquiño de alfileres pra lle picar no cu ás mulleres* (A Serra de Outes; Fernández 2003:195). *Chove e quenta o sol, vai o demo para Ferrol* (e por veces continúa así: *E vai zoupando nas mulleres con coitelos e culleres*) (Xose L. Regueira citado por Bert Vaux). *Cando chove e quenta o sol, corre pra Ferrol ~ Friol, cargado de culleres zoutando nas mulleres* (Guitiriz). *Cando chove e quenta o sol, anda o demo cun bastón, cunha caixa de alfileres pinchándolle o cu ás mulleres* (Ribadavia. Fernández 2003:195). Repárese ben na variante do bastón (*anda o demo cun bastón*).

En tres casos o demo persegue homes. Un recollémolo en Cospeito: *Cando chove e mais vai sol, van os demos para Ferrol, cargados de tenedores, azoutando nos señores*. Outro en Guitiriz: *Cando chove e quenta o sol, corre pra Ferrol ~ Friol, cargado de ferregachos azoutando nos muchachos*. O terceiro recólleno Álvarez Giménez (Álvarez 1904:38) e Ventín Durán en Moscoso (Ventín 2007:1478): *Cando chove e fai sol, vai o diaño pró Ferrol cargado de tenedores pra espichar (~ espinchar) os homes*. Por último estoura máis ampla: *Cando chove e quenta o sol / vai o demo pro Ferrol / cun carro de culleres / en busca de mulleres, / i outro de tenedores / en busca dos señores*. (Rielo 1980: 1195).

¿Por qué tanta insistencia en facer i-lo demo a *Ferrol*? Eu coido que *Ferrol* é unha referencia puramente casual, orixinada pola rima coa palabra *sol* e fúndome en que, a pesar da extensión xeográfica das variantes que inclúen *Ferrol*, en Pol (Terra Chá)

²³ E pasou, polo que se ve, ó castelán falado en Galicia: *Llueve y hace sol, anda el diablo en Ferrol* (Maite Taboada en Bert Vaux).

tamén se fala de Friol: *Cando chove e fai sol, corre o demo pra Friol* (Rielo 1980: 1369); como se ve, mantense a rima sen necesidade de mante-lo topónimo. E, como imos ver en 1.13, tamén en catalán a rima condiciona a aparición dun topónimo, que alí é *Borriol*.

Eu sospeito que a forma primitiva se agacha na variante do bastón (*Cando chove e quenta o sol, anda o demo cun bastón*), que, por ter rima asonante sería a *lectio difficilior* e que provocaría a posterior aparición das variantes con *Ferrol ~ Friol* que melloran a rima. Para a miña idea, a variante do *bastón* é a que mellor emparella coas doutras linguas que vimos en 1.13.1 e 1.13.2. e as de *Ferrol* e *Friol* serían elaboracións galegas posteriores.

Unha razón complementaria é que as variantes con *Ferrol* inclúen *alfileres* e *tenedores* (palabras hoxe consideradas castellanismos, recentes), ó que hai que suma-lo feito de que o **tenedor* denomina un instrumento de cociña que é relativamente moderno na súa forma actual de catro pinchos²⁴. Isto faime sospeitar que estas variantes non son antigas e quizais iso explique o feito de que aparentemente só existan en galego.

Álvarez Giménez (1904:38) dálle unha explicación climática a eses **alfileres*: “Es decir, que pica mucho el sol en ese caso”: isto implica que el sitúa a maior frecuencia da choiva con sol no verán, feito que nos lembra o refrán catalán *Plou i fa sol, la lluna de juliol*. Eu ignoro se iso se pode aplicar ó clima galego.

Permítaseme unha breve nota marxinal. No ano 2005 fíxose proverbial entre os moitos seareiros galegos do automobilismo esta recreación: *Cando chove e fai sol, pasa o rally por Ferrol*. Ferrol é terra de choivas frecuentes e o eslógan naceu para expresar que, aínda que varíen as datas de celebración, é frecuente que chova en Ferrol durante a celebración desa competición pero que non por iso se suprime a competición. Esta recreación implica tres cousas: a perda da crenza na presenza do demo nos casos de simultaneidade do sol e a choiva; segundo, o fortalecemento da parella *sol ~ Ferrol* para outro contexto; terceiro, a non simultaneidade dos dous fenómenos, porque neste caso a primeira parte enténdese “chova ou faga sol”. Esta deconstrución é, polo tanto, unha banalización do contido tradicional.

1.13.4. O demo metido no fol ou na hucha: ¿preso, enmascarado ou latente?

Fronte ós fraseoloxismos anteriores, nos que se fala dun demo viaxeiro, en galego aínda podemos encontrar unha variante que parece dici-lo contrario: *Cando chove e quenta o sol, está o demo metido no fol*. (A Serra de Outes) (Fernández 2003:195). *Cando chove e fai sol, anda o demo no fol* (Cambados) (Castrelo 1996:37). É unha versión das Rías Baixas, que non parece circular polo resto de Galicia, e que nos lembra que en portugués, nas mesmas circunstancias, están as *bruxas embrulhadas* (1.12.5.). O que queda por saber é se o *fol* é algo que envolve o demo e lle impide

²⁴ Aínda que hai que dicir que xa en 1881 Saco y Arce recollía o refrán *Auga con tenedor, papas con fuso* ó que lle engadía esta explicación “Ridiculiza a los que para alguna operación usan u ofrecen instrumentos no adecuados al objeto” (SACO 1881:337) e o CORDE da Real Academia Española detecta a primeira ocorrencia en 1615 na segunda parte do Quixote (*comía con tenedor las uvas, y aun los granos de la granada*).

moverse (*está o demo metido no fol*) ou se o *fol* é simplemente unha máscara que el pon para desprazarse e que non o recoñezan (*anda o demo no fol*) ou se é o *fol* da fariña. A resposta quizais sexa esta terceira polo que se vai ver agora.

Na Terra Cha corre unha versión enigmática: *Cando chove e quenta o sol / vai o demo para Ferrol, / metediño nunha hucha / preguntando pola pudia*. (Rielo 1989:079). Se antes o demo aparecía metido no *fol*, agora aparece metido na *hucha*. Lembremos que a *hucha* é unha arca que se usa para gardar roupa pero tamén o pan, o sal, a fariña etc.; isto quere dicir que o *fol* e maíla *hucha* teñen algo en común. Ben, aquí o demo está claramente encerrado e simultaneamente viaxa e pregunta pola pudia. ¿Que é a tal *pudia*? Consulto o *Diccionario de diccionarios* de Antón Santamarina e vexo que os lexicógrafos dan dúas acepcións: 1. “Clase de retama muy pequeña (Sonán, Lu.). Será la llamada en algunas partes *xestela* de bella flor azul. (FrampasII)” e 2. “Clase de retama de hoja menudita y flor amarilla, que comen los conejos. Xesta es la blanca. De Palas de Rei a Orbazai junto a Lugo, por Guntín, Taboada, Paradela, etc. (FrampasIII)”; unha delas debe de se-lo *Cytisus ingramii Blakelock* e, outra, a *Genista florida L.* Pero ¿para que pode o demo ir pedindo unha xesta? ²⁵ É sabido que a xesta, ademais de para varrer e para estra-las cortes, tamén se utilizaba sen a a folla (a vara de xesta) como tralla ou látigo (*Contra perezza longa, unha vara de xesta abunda*): é dicir, que o demo pode ir preguntando onde está o seu instrumento de castigo. A *pudia* sería aquí unha xostra e, coma os alfinetes ou o bastón, un instrumento de agresión.

Así que, tanto se o demo anda no fol coma se vai na hucha, parece que o demo anda preto de nós, cismando en como nos vai atacar: iso significaría que a presenza simultánea de sol e choiva é unha situación de perigo. ¿Que tipo de perigo? Pois, tendo en conta que tanto o fol coma a hucha teñen que ver coa fariña, indispensable para face-lo pan, as papas ou as empanadas, o perigo debe de ser para a alimentación do día de mañá.

1.13.5. O demo anda polo medio da herba

Outra actividade diabólica é a de moverse polo medio da herba: *Cando chove / e o sol regaña / anda o demo / pola ferraña*. (Rielo 1989:170). Pero a ferraña non é unha herba calquera. Lembremos que Sarmiento definía a *ferraña* como “centeno que se siega temprano para dar verde a las caballerías, y entre el cual se cogen los mejores nabos” ou como “centeno que se siembra en agosto para dar al ganado en invierno” Eladio Rodríguez matiza “Herrén, forraje, hierba de avena, trigo, cebada o centeno en verde, que se da como FORRAXE al ganado vacuno y al caballo”.

Polo tanto, esa ferraña é centeo, avea, cebada ou trigo; seméntase en agosto e debe ser grande no outono; no medio dela cóllense os mellores nabos. Nalgún destes elementos, quizais o fálco dos nabos, debe de esta-la razón da presenza do demo.

²⁵ Exclúo porque non aclaran nada estas dúas relacións do demo coa *xesta*: *A leña de xesta ten o demo na testa. A vide e a xesta co demo en testa (xesta e vide fan moito fume ó arderen)* e, tendo en conta que por metonimia *xesta* é sinónimo de *escoba*, estoutra: *Cando o demo non ten que facer, colle a escoba e ponse a varrer*. Aínda que se podía pensar que, ó ir encerrado nunha hucha, non ten que facer e por iso pregunta pola *pudia*, tampouco aclara nada.

1.13.6. O demo ameaza con paus que queiman

A última actividade diabólica, segundo tradición da Terra Cha, é persegui-lo interlocutor de quen fala para queimarlle os fuciños: *Cando chove e fai sol / corre o diaño pra Ferrol, / cargadiño de cotiños / pra queimar os teus fuciños* (Rielo 1980: 471). ¿Qué son os tales *cotiños*? Novamente o *Diccionario de diccionarios* de Antón Santamarina infórmanos de que Elixio Rivas recolleu precisamente en Arcos de Pol, que é de onde procede precisamente o refrán-cantiga, a acepción de “Parte de ramita seca, leña menuda”; pero para explicar que *queime os fuciños* coído que hai que contar con outras acepcións que nos fornece o devandito multidiccionario. Vexamos. Sarmiento explícao cando define *cadabullo*: “Lo que queda de un tizón (por otro nombre *coto*) y en general significa un garabullo, un zoquete, un cabo de palo, y creo, del que sirve para alumbrar y quemar”. É dicir, é algo duro e que queima. Valladares defíneo tamén como “Pedazo de cigarro, o pitillo”. Carré como “cabo de vela”. Franco Grande engádelle a acepción de “colilla de puro”. Polo tanto, a arma utilizada aquí non son os alfinetes que espichan, nin o bastón que manca senón os cotos que queiman. Tamén varía o perseguido, que aquí non se especifica que sexan mulleres nin homes, senón o interlocutor de quen fala.

1.14. Santa María

Cando chove e dá o sol, en catalán aparece santa María: *Plou i fa sol, Nostra Senyora està en Borriol* (Maria Conca); como se ve, tamén aquí rima *Borriol* con *sol*.

Xa vimos en 1.1. unha *filastrocca* italiana. Vexamos agora outras dúas nas que santa María escolma flores para llas dar ó seu fillo: *Piove e c'è il sole / la Madonna coglie un fiore, / e ne coglie uno di più / per donarlo al suo Gesù; / e ne coglie uno di meno / perché poi venga il sereno; / e ne coglie una panierina / per lasciarli a primavera; / e ne coglie un panierino / per il suo Gesù Bambino*. A cita está na Rede²⁶ que tamén ofrece esta: *Piove e c'è il sole / la signora coglie un fiore; / e ne raccoglie un cestino / per donarlo al suo bambino. / Ma ne coglie uno di meno / perché poi venga il sereno; / e ne coglie una panierina / per lasciarli a primavera; / e ne coglie un panierino / per il suo dolce caro piccino*.

1.15. Observacións económicas

En Moscoso, Ventín Durán (2007:1025) recolleu esta observación case fiscal: *Cando chove e fai sol, é tempo de paga-las débedas* e anota a explicación de que “algúns refírenos a marzo”. A tradición de pagar no rural de Galicia parece que era a mediados de agosto (*Quen pola Virxen de agosto non paga, pagará na de setembro, se paga*). En español de México dise que *van a pagar los tramposos* (Rosa García) (Bert Vaux). Hoxe en España as débedas páganse a fin de mes e as fiscais a fin de trimestre (para a maioría en xuño) pero na cultura tradicional había outras datas e eran maiormente estas dúas: a pascua, para regula-las contas coa igrexa, e o final do verán e da colleita, para os outros pagos.

²⁶ <http://www.filastrocche.it/nostalgici/filastro/piove.htm> [25/09/2007]

2. Análise na procura da motivación

2.1. Unha observación lingüística previa: o papel da rima

Antes de entrar na análise das motivacións latentes en todo este conxunto internacional de fraseoloxismos resulta indispensable preguntarse ¿pode a rima condicionar-lo emparellamento de realidades ata o punto de lle tirar toda significación a ese emparellamento? É dicir, se, cando o galego di *Cando chove e fai sol, anda o demo (metido) no fol* ou o catalán di *Plou i fa sol, la lluna de juliol*, os referentes *fol* e *juliol* estiveren aí por esixencias da rima, podería ser que todo este corpus fraseolóxico carecese de significación e fose un simple xogo da inventiva popular. Se a resposta correcta for esa, este artigo debería rematar aquí; sería escusado buscar motivación ningunha máis aló do simple xogo de palabras. Por iso debemos analizar cal é o papel da rima nestes fraseoloxismos. ¿É a rima o elemento esencial e causante do fraseoloxismo ou é só coaduvante á elaboración da mensaxe? ¿Teñen rima tódolos fraseoloxismos analizados?

Non estou en condicións de responder a esta pregunta de xeito exhaustivo, porque, como o lector puido comprobar, case tódolos fraseoloxismos son bimbres (“cando chove e dá o sol” + “está a acontecer algo”) pero dunha boa presa deles, maiormente os que tomo do elenco de Bert Vaux, descoñezo cal é o primeiro elemento e iso impídeme saber se hai ou non hai rima.

Se me limito ás paremias que coñezo íntegras, vexo que a rima está presente en diversas linguas. Así, en galego vexo estas rimas: *sol* ~ *fol*, *Ferrol*, *Friol*, *bastón*, *requeixón*, *emperador*; *abril* ~ *saír*; *puta* ~ *enxuta*. En portugués vexo *sol* ~ *espanhol*, *mol*, *farol*, *lençol* e *chuva* ~ *viuva*. En castelán: *sol* ~ *caracol*, *Señor*, *pastor*, *requesón*. En catalán: *sol* ~ *juliol*, *dol*, *Burriol*. En italiano: *sole* ~ *fiore*, *pastore*, *amore*. En grego: *βροχή* ~ *ευχή*, *φτωχοί*; *έβρεχε* ~ *παντρεύεται*; *χρόνι* ~ *αρχόντοι*; *φειγάρι* ~ *γαϊδάροι* que riman na pronuncia do grego moderno. En polaco: *pada* ~ *sklada*.

Pero tamén vexo nesas mesmas linguas fraseoloxismos sen rima. Así en galego *sol* ~ *raposo*, *raposa*, *zorra*, *leite*, *manteiga*, *bruxas*, *débedas*. En portugués: *sol* ~ *pentear-se*. En castelán *sol* ~ *vieja*; *lluvia* ~ *casa*. En catalán: *sol* ~ *dona*. En italiano: *sole* ~ *volpi*, *streghe*. En francés: *soleil* ~ *filles*. En inglés: *shines* ~ *codfish*. Probablemente esta lista poida ampliarse.

O feito de que existan tamén fraseoloxismos sen rima significa que a rima non é un elemento necesario e desencadeante destes fraseoloxismos. Que exista en numerosos casos débese á habilidade do creador anónimo para redondea-la paremia pero a causa da paremia está na súa mensaxe. E a isto témoslle que engadi-lo feito de que os propios elementos que integran a rima son heteroxéneos, é dicir, que nuns casos vehiculan mensaxes alegres e, noutros, tristes: o *portan dol* do catalán é antitético do *alegre está el pastor* do castelán; e no galego tamén son antitéticos o *anda o demo cun bastón* e *casa a filla do emperador*. É dicir, non estamos ante frases carentes de contido, ante rimas puramente lúdicas: hai mensaxe(s) e, polo tanto, debemos explorar cal é esa mensaxe, cal é a motivación ou motivacións que hai detrás disto.

Deamos, logo, ese paso.

A existencia de fraseoloxismos vencellados a esta situación atmosférica en tantas linguas do mundo fainos ver que aquí hai algo que, aínda que non sexa universal, polo menos é internacional: esa fugaz simultaneidade de contrarios é tan chamativa que non pasa desapercibida: lémbrese a cantiga *A un tempo non pode ser /o ter e máis o gastar, /nin que luza o sol na eira /e que chova no nabal*. (Cabanillas 195:617); e a visión desa antítese provoca en moitas linguas afirmacións que están fixadas e que expresan esa realidade en clave metafórica ou mítica. Varían, en cada lingua, os referentes concretos (e por iso me parece un poliedro) pero todas elas cadran en dicir que ese fenómeno atmosférico sucede cando ou porque está sucedendo ó mesmo tempo algo menos visible; coma se a choiva con sol fose a parte visible dalgo tan real coma iso pero invisible para os ollos humanos.

Neste sentido, podíamos dicir que estes fraseoloxismos son un universal poliédrico.

Ignoro se existe algún estudo etimolóxico destes fraseoloxismos. Ata onde eu cheguei, as referencias máis antigas son recentes²⁷, coma se fose un fraseoloxismo moderno; pero a extensión internacional e a propia poliedria impiden pensar en semellante cousa. Probablemente estamos ante algo que vén da noite dos tempos, aínda que non existan anotacións tan antigas coma as que existen doutros fraseoloxismos. E, coma en moitos outros casos, á fraseoloxía resúltalle imposible explicar por que naceron, por que se fixaron, por que se institucionalizaron.

E, se non é posible explica-la fixación, non vai ser máis doado explica-la motivación. Mesmo así, a sede de saber non se nos apaga. Así que non hai outro camiño que formular hipóteses por se algunha resultar atinada. Coído que podemos pensar en dúas algo verosímiles: unha biolóxica (a que fai referencia a algúns animais ou plantas que son máis visibles na época en que a choiva con sol é máis frecuente) e outra mítica (aquelas nas que interveñen animais totémicos, ou seres míticos coma o demo, as meigas, os santos, Deus).

2.2. Primeiro nivel de interpretación: motivación biolóxica

2.2.1. Choiva do raposo, choiva dos cogomelos, choiva do caracol

O falante repara en que esa presenza de contrarios ten uns efectos naturais (a herba medra, aparecen cogomelos, vense caracois facendo o seu camiño); ou ben esa coaparición adoita cadrar con outras aparicións (empézase a ve-lo raposo).

Os zoólogos din que os raposos en liberdade viven entre 5 e 7 anos (excepcionalmente un máximo de doce) e que a época de celo é entre decembro e febreiro, aínda que en latitudes máis baixas pode vir antes. Contra marzo ou abril a raposa pare no seu tobo de 1 a 8 raposiños. O refrán galego pon na boca do raposo o seguinte *curriculum vitae*: *En marzo, eu nazo; en abril, estou no cubil; en maio, saio; en San Xoán, xa puxo ó can; en*

²⁷ O testemuño galego escrito máis antigo posiblemente sexa a cantiga *Cando chove e fai sol / anda o demo por Ferrol / con un saco de alfileres / para pica-las mulleres*, recollida en 1864 (Blanco 1992:307) pero debemos lembrar que en castelán xa hai dúas anotacións do século XVII feitas por G. Correas e que vimos en 1.5.

Santa Mariña, xa pillo a galiña; e en agosto xa son raposo. E outros refráns matizan: *En abril sal o raposo do cubil.* Para o mes de maio din o seguinte: *Día da Santa Cruz de Maio, o lobo i-o corvo nado, i-o raposo medio criado. Pola santa Cruz de maio, o lobo i-o corvo nado e o raposo ben empolado. En xaneiro sete lobos ó carreiro; e en maio o raposo criado. En maio o raposo sal ó gaio.* E no mes de xuño dise que *En san Xoán o raposo agarra o carneiro pola lan.* Naturalmente, a partir de aí, o raposo ten que buscar comida tódolos días da súa vida, polo que outros refráns que xa falan dos animais adolescentes ou adultos din que *No mes de xaneiro, métete na casa que anda o lobo e o raposo polo carreiro.* E, como o raposo madruga, din os refráns: *Cando o galo fai quiquiriqué, empeza o raposo par'aí, par'aí. O crego e mailo raposo, se perden a mañá, perden o día todo.*

Na vida do raposo, polo tanto, os meses de marzo e abril sinalan o principio da súa autonomía e da actividade predatoria que o caracterizará durante toda a súa vida.

¿Que pasa na meteoroloxía nese tempo? Pois pasa que é cando alternan con máis rapidez as horas de sol e as de choiva. O profano di que nesa época *o día fai moitas caras*, porque agora chove e, ó pouco, dá o sol e no instante volve chover. Posiblemente isto explique o enigmático refrán *De vello, en marzo, non tóme-lo sol sentado, que é mellor morrer de reuma que afogado*²⁸ e tamén o epíteto *marzo sollarzo* (“que seca ó sol as cousas molladas”). Os meteorólogos falan de chuvascos intermitentes e esa intermitencia é tan rápida, que chega a simultanearse o estar ó sol e estarse mollando, porque nin a luz nin a auga descenden perpendicularmente.

En consecuencia, o feito de que a época de maior frecuencia da choiva con sol cadre cos primeiros pasos do raposo podería se-la razón de que diferentes linguas lle chamen *choiva do raposo* a este fenómeno atmosférico.

¿E por que *choiva de cogomelos*? En Valdeorras, case a única terra non micófoba de Galicia, recolleu Ruíz Leivas un refrán que nos pode axudar: *Sol e auga de abril, pantorra e caracol hanche saír.* A pantorra é a *Morchela deliciosa*, un cogomelo que sae na primavera ó pe dos freixos, olmos e maceiras en zonas húmidas e que é comestible despois de cocción prolongada ou de deshidratación previa. Isto axúdanos a entender que á choiva soleada desta época se lle chame en ruso e ucraíno *choiva de cogomelos ~ choiva cogomelesca* e, se ben se repara na segunda parte do refrán, que tamén se lle chame *choiva do caracol*.

A maior parte dos cogomelos nacen no outono. E nesa época tamén alternan as horas de sol e as primeiras choivas, aínda que con menos rapidez na intermitencia. Polo que tamén é posible que a esta época se refiran as denominacións rusa e ucraína *choiva de cogomelos ~ choiva cogomelesca*.

Pero ó lector non lle pasa desapercibido o feito de que estas observacións zoolóxicas e botánicas non se refiren á simultaneidade do sol e da choiva senón á súa rápida alternancia, propias da primavera e do outono. Esa alternancia é a que provoca a alegría do pastor (1.5.) e é a que os gregos denominan *sol con dentes* (1.3.). En lei dereita, polo

²⁸ Aínda que outro refrán caracteriza mellor para iso o mes de febreiro: *Xaneiro, xeadeiro, febreiro, unha raza de sol e outra de bulleiro, marzo, igualarzo, abril, augas mil.*

tanto, unha parte destes fraseoloxismos son diferentes dos que si expresan explicitamente a simultaneidade. Esta heteroxeneidade é visible e non se pode agachar.

2.2.2. ¿Primavera, verán ou outono?

Precisemos un pouco máis, porque outros datos permítennos ver que falamos de chuvascos que alternan con sol en diferentes épocas do ano.

No que queda dito percíbese que algúns fraseoloxismos parece que sitúan este fenómeno meteorolóxico como típico da primavera: os que falan do caracol e do ovo (como vimos en 1.10.), o que fala de que *é tempo de paga-las débedas* (1.15.) refírese directamente a marzo; e Correas (como vimos en 1.5.) refíreos a marzo e abril.

Con todo, en ucraníano dise que estas expresións designan a choiva que cae cando o ceo non está cuberto de nubes, que pode comezar sen tronos nin lóstregos, o cal adoita acontecer en medio do verán (Valerii Mokienko).

Tamén nos levan ó verán os refráns que falan do requeixón (*Cando chove e vai sol é tempo de requeixón. Cando chove e quenta o sol é tempo de requeixón. Cuando llueve y hace sol hace la vieja el requesón*). É sabido que o requeixón se obtén callando o leite en moldes recubertos internamente de gasa para que escoe ben e deite o soro sobrante, sen presión, e deixándoo nun lugar quente: por todo isto, o requeixón, na cultura tradicional, faise maiormente no verán e outono aproveitando a calor para callar mellor o leite.

Outras catro razóns lévannos a pensar nunha choiva de verán. O refrán galego *Chuvia con sol, lágrima de puta, cai no chan, queda enxuta*; as locucións eslavas de que cando chove e dá o sol *Os cadáveres resécense ~ están a secar*; a locución catalá que fala *lluna de juliol* e a maior frecuencia dos cogomelos (*choiva de cogomelos*) no outono.

A choiva de cogomelos e o anda-lo demo na ferraña lévannos, en cambio, ó outono.

En calquera caso, esta é unha choiva que xa non molla moito, o que parece excluír, polo menos, o inverno.

2.3. Segundo nivel de interpretación: motivacións míticas

2.3.1. Casamento cósmico ou sobrenatural

Este concepto, en cambio, paréceme que o expresan unha boa presa dos fraseoloxismos que, si, falan da simultaneidade da choiva e do brillo do sol.

Coido que pode ter algunha importancia o feito de que o sintagma inicial máis frecuente parece ser *cando chove e dá o sol, cuando llueve y hace sol, pluie et soleil, piove e c'è il sole*, é dicir, cando está a chover e aparece parcialmente o sol; non cando está a brilla-lo sol e de repente caen unhas pingas. Non se trataría da chegada da choiva senón da chegada do sol. Nunha situación estable aparece algo que desestabiliza a propia aparición do sol é xa unha vitoria sobre a choiva e quizais iso axuda a que se vexa o fenómeno como unha derrota da choiva e maila humidade a mans do luminoso e do seco. Se o sol é o axente e a choiva é o paciente, podíamos ter unha clave para entender, polo menos, aqueles fraseoloxismos nos que hai un axente e un paciente.

Só en grego, polaco e portugués, ata onde eu sei, aparece o sol como primeiro e nos dous casos as necesidades da rima parecen ser determinantes: *Ἥλιος και βροχή του θεού ευχή* (“Sol e choiva, bendición de Deus”); *Ἥλιος και φεγγάρι, παντρεύοντ’ οι γαδάροι / γαϊδάροι* (“casan os burros cando dá sol e hai lúa”); *Ὁξω ἡλιος κ’ ἐβρεχε κάποια γριά παντρεύεται* (“Fóra sol e chovía, algunha vella casa”); *Ἥλιος και βροχή ’που παντρεύοντ’ οι φτωχοί* (“Sol, sol e choiva, (que) casan os pobres”). En polaco *Slonce swieci, deszczyk pada, Baba Jaga maslo sklada; Deszczyk pada, slonce swieci, Baba Jaga maslo kleci* (“Cando vai sol e chove, a meiga está a face-la manteiga”). En portugués e italiano a distribución varía alternativamente en función desa mesma rima: *Chuva e sol casamento de espanhol. Sol e chuva casamento de viuva*. En galego só temos un caso por efecto da rima: *Sol e auga de abril, pantorra e caracol hanche saír*.

De tódalas imaxes vistas polo mundo adiante, a imaxe predominante parece se-la marital, máis ou menos veladamente sexual. Un ser enganador ou predador acosa, conquista, casa ou aparéase. ¿El serán, respectivamente, o sol e a choiva?

O repaso desta escolma de material fraseolóxico internacional permite ventar que tralos diferentes casamentos (1.7.) probablemente se alude cun certo eufemismo ó apareamento. Mesmo no caso da violencia sobre a muller do demo (1.13.1-2) e o acoso demoníaco ás mulleres (1.13.3.) poderíase estar expresando unha escena de apareamento en clave certamente primitiva e hoxe politicamente inadmisíbel.

	SOL	CHOIVA
xénero	masculino	feminino
características	luminoso, seco, cálido	escura, húmida, fría
simbolizado por	demo, animal	Muller
acción	agrede, somete, triúnfa	dominado

¿Símbolo de unión de diferentes e complementarios (choiva e sol) que, en calquera caso, son necesarios para a vida? ¿Simple símbolo sexual dunha natureza que revive? ¿Símbolo desa cousa tan difícil que é unir dúas persoas tan diferentes e producir de maneira case máxica algo tan lindo?

En calquera caso sorprende que a reprodución aludida sexa animal ou humanoide, en ningún caso vexetal: aparecen animais, meigas e o demo pero non aparecen plantas (só nas *filastrocche* italianas a Virxe colle flores). Os animais son predominantemente animais silvestres, non domésticos. E só en dous casos se aparean dous animais heteroxéneos: en Galicia (na Mezquita) *estanse casando o lobo coa raposa* e no afrikaans de Sudáfrica casa o chacal coa loba.

2.3.2. Fenómeno máxico

¿Que teñen en común a meiga, o demo e mailo raposo? Os tres son arteiros, máxicos, sorprendentes. A choiva con sol sorprende; é algo que, por contradictorio, marabilla e produce a mesma sensación cá maxia. Nesta simultaneidade de contrarios parece que hai un elemento masculino (o sol) en loita cun elemento feminino (a choiva). ¿Por que unha das imaxes recorrentes é a dun combate no que un elemento masculino agrede (dunha maneira máis ou menos afectiva) un elemento feminino? ¿Por que en galego a imaxe dominante é a de que as mulleres se ven acosadas por un ser mítico coma o demo, que na mentalidade tradicional galega é ambiguo (*Deus é bo e o demo non é malo*)? ¿Por que ese acoso se percibe como violencia física, na liña da violencia física do demo inglés, pero cun acoso centrado nunha parte do corpo feminino que parece suxerir unha violencia sexual? Son preguntas para as que a fraseoloxía non parece ter resposta, porque nos nosos tesouros fraseolóxicos non encontrámo-los antecedentes. Esa falta de fontes fai que parezan creacións recentes, pero a súa extensión por todo o planeta fai evidente que isto vén de mitos moi antigos creados para interpretar algo insólito. Posiblemente a resposta teña que vir da antropoloxía.

Pero a maxia está na cohabitación de antitéticos, coma cando a explosión de sentimentos antitéticos nos produce o fenómeno de chorarmos e rirmos ó mesmo tempo: a risa acaba vencendo as bágoas do mesmo xeito que o sol parece vence-la choiva, polo menos, momentaneamente.

2.3.3. Fenómeno negativo

Aínda que nalgúns casos a choiva con sol se asocia a realidades positivas (casamento da filla do emperador, dos señores, dos paxaros, das lebres, do veado, do coello ou da cerva, a alegría do pastor, o sorriso, a benzón ou o arco do Señor), o conxunto das metáforas parece que nos levan, como xa dixemos, a connotacións negativas. Se recapitulámo-los referentes que interveñen na connotación desta choiva son todos ou negativos ou inimigos ou perigosos ou inútiles ou socialmente mal vistos, tanto se falamos de seres míticos (demo, ninfas mariñas), coma se falamos de seres humanos (xitanos –para os serbios-, india –para ingleses-, español –para portugueses; meigas, vello ~vella, viúva, pobre, afogado), ou se falamos de animais (raposo, lobo, mono, ratas, tigre, leopardo, león, chacal, hiena, ra, sapo, caracol) ou de plantas (cogomelos). Tódolos referentes son negativos ou case negativos. Repárese en que o único referente vexetal (fóra das flores das rimas italianas) sexa precisamente o cogomelo, unha planta rodeada de tabús por requirir no colector coñecementos específicos para que non sexa un veneno mortal.

Cando se fala de casamento, casa en primeiro lugar o demo e a propia fraseoloxía atribúe un certo carácter violento a ese matrimonio (*the devil is fighting with his wife, the devil's beating his wife behind the back door, the devil's beating his wife with a codfish*). O casamento da viúva dos portugueses e brasileiros tampouco é moi feliz tal e como repetidamente canta o cantigueiro popular²⁹ e mesmo existen no mundo rural

²⁹ No cantigueiro galego, moi afín ó portugués (BOUZA 1946; PIRES 1947), a *viúva* é persoa respectada e o aprecio envolve os seus fillos (*A señora desta casa /ié bonit'e baila benhe /é filla dunha viúda /mira que*

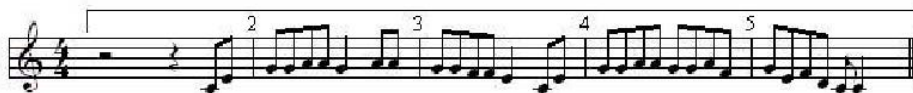
ritos de repulsa social (as cornetadas). O *casamento de espanhol* en Portugal é ademais un antimodelo: un dos refráns portugueses máis coñecidos é precisamente *De Espanha, nem bom vento nem bom casamento*.

E cando se di que anda o demo no fol, na hucha (1.13.4), na ferraña (1.13.5) ou que ameaza con cousas que queiman (1.13.6), estase dicindo que, como mínimo, estamos ante un perigo latente. A simultaneidade de contrarios percíbese como perigosa e negativa.

Quedan abertas outras preguntas. ¿Que animais son estes? Cando se di que pare un lobo ¿é un lobo xenérico ou é un lobo totémico? ¿Teñen algo en común eses animais co demo, coa viúva ou cos pobres que casan? ¿Qué relación hai entre ese fenómeno atmosférico e estes actos? ¿Teñen algunha significación simbólica as viaxes do demo, da meiga, da ra, do sapo e do caracol?

2.4. Refráns cantados

A fronteira entre refráns e cantigas é menos impermeable do que a súa estrutura parece indicar e diso xa faláron recentemente Domingo Blanco e Germán Conde (Blanco 1999; Conde 1999); e os fraseoloxismos que aquí comentamos poden ser outra proba: eu lembro que o de *anda-lo demo por Ferrol* cantábámolo os nenos; pero que só o cantábámo-los pequenos e pequenas, porque os adultos dicíanlo falando e cun certo aire de estaren facendo algo lúdico, no que, por suposto, non crían.

Cando chove e fai sol and'o demo por Ferrol con un saco d'alfileres para pica-las mulleres.

Con esa ou con outra música débense cantar outras variantes, dado que figuran recollidas en cantigueiros. Son as seguintes: *Cando chove e fai sol / anda o demo por Ferrol / con un saco de alfileres / para pica-las mulleres*. (Blanco 1992: 307). *Cando chove e fai sol / corre o diaño pra Ferrol, / cargadiño de cotiños / pra queimar os teus fuciños* (Rielo 1980: 471). *Cando chove e fai sol, / anda o demo por Ferrol, / con un ramo de alfileres, / pinchando o cu das mulleres*. (recollida en Folgoso, Sarreaus). *Cando chove e quenta o sol / vai o demo para Ferrol, / metediño nunha hucha / preguntando pola pudia*. (Rielo 1989:079). *Cando chove e quenta o sol / vai o demo pro Ferrol / cun carro de culleres / en busca de mulleres, / i outro de tenedores / en busca dos señores*. (Rielo 1980: 1195).

donairo tenhe). Pero vese mal que a viúva volva casar; e nisto o modelo a seguir é a rula (A rula desde é viúda, /nunca pensa en ser casada, /nen pousar en ramo verde, /nen beber en agua crara). O casamento da viúva non convén (*Eu quería casar/pero non teño con quen,e casar cunha viúda/iso si que non convén*); é un casamento que ten chata (*Non quero muller casada, /nin quero muller viúda, /quero muller solteiriña /e sin aquela ningunha. //As solteiras son de ouro, /as casadas son de prata, /as viúvas son de cobre /e as vellas son de lata*); é un casamento de pouca utilidade (*O que casa cun viúdo/ganas ten de se casar,/a fariña peneirada/pouco relón pode dar*); é un mal menor (*Heime de casar este ano /aunque sea cun viúdo; /heille de botar no caldo /unha pulga por adubo*).

Das variantes que non mentan Ferrol ignoro se hai algunha con música pero a da ferraña tamén debe ter música na Terra Cha, xa que figura nun cantigueiro: *Cando chove / e o sol regaña / anda o demo / pola ferraña*. (Rielo 1989:170).

Falando coa xente teño comprobado que hai refráns cantados e cantigas faladas. Cuestión difícil é establecer se a interacción entre refráns e cantigas se produce no sentido da implícitación ou da explícitación. O P. Sarmiento parece que tiña unha opinión clara e quizais mereza que algún día a recordemos e analicemos.

2.5. Unha observación sociolingüística

Algunhas concordancias internacionais teñen que ver con pasados movementos migratorios ou de conquista. Isto explica as semellanzas entre os fraseoloxismos galegos e portugueses e entre os de Portugal e do Brasil; igualmente algunhas que se dan entre o español de España e o de Uruguay, entre o inglés británico e o norteamericano.

Pero nalgúns casos as coincidencias parecen moverse en dirección contraria, coma se o substrato indíxena influenciase a lingua colonial. No español de México e de Costa Rica aparecen fraseoloxismos que deben de responder a substratos indíxenas (*la venada está dando crío ~ está teniendo un bebé ~ está pariendo; las conejas están pariendo*). O mesmo acontece no inglés (xa vimos en 1.7.1. que o *monkey's wedding* parece se-la tradución do zulú *umshado wezinkawu*) e no holandés europeo: só a incorporación destes fraseoloxismos á lingua metropolitana por parte dos colonizadores explicaría a presenza dos monos no inglés do Reino Unido ou no holandés de Holanda.

Pero pode haber outras conexións subterráneas que expliquen coincidencias entre linguas distantes sen que as haxa coas linguas xeograficamente intermedias. Poñamos algunhas desas conexións. ¿Con quen contacta o galego fóra da Península Ibérica? Cando di que *a meiga bate o leite*, di o que din os polacos. Cando di que *o sol lava a cara*, di o que din os xorxianos. Cando di que *casan o lobo* ou *os paxaros*, di o que din os armenios. Cando di que *casa o raposo*, di o que di medio mundo, dende os xaponeses ós fineses e dende os zaza turcos ós córnicos celtas. Témo-la idea de que fóra das invasións non houbo outros contactos entre pobos distantes, porque antes a xente non viaxaba. A realidade é que, coma tal entre galegos e polacos, ademais do Camiño de Santiago (que sempre foi de ida e volta), houbo contacto directo nas minas de ferro das Montañas Rochosas dos Estados Unidos. É só un exemplo.

2.6. A complexidade do mundo imáxico universal

A organización que fixen do material reunido por min ou por Bert Vaux pode da-la impresión de que todo se subsume nalgúns conceptos universais. Daríame por satisfeito se eu atinase con algún deles. Pero debo confesar que son, de momento, moi pouco optimista verbo da capacidade europea de entendermos correctamente a mentalidade africana ou asiática. Somos vítimas dun eurocentrismo espontáneo que nos impulsa a ver todo en clave europea e a tratar igual o diferente; e é posible (se non probable) que cousas alleas, que parecen as mesmas cousas nosas, nazan, vivan e teñan significado unicamente en visións do mundo que pouco ou nada teñen que ver coa nosa.

Repetirei un exemplo que xa utilicei noutra ocasión e que é do antropólogo galego Marcial Gondar: unha imaxe de santo Antonio é algo moi diferente se a encontramos nun museo, nunha igrexa con velas diante ardendo e xente rezándolle ou nun pazo como obxecto decorativo. Son os contextos os que dan sentido ós textos.

A linguaxe hai que entendela sempre dende a pragmática, como unha ferramenta que usamos para podermos entende-lo mundo, ordenalo e vivir nel. Unha árbore dá froito pero tamén dá sombra e podémonos subir a ela. O importante, logo, é o sentido que as cousas teñen para nós.

Para nós, europeos, un tigre e un león son simplemente animais exóticos e perigosos e o único bo que lles encontramos é a pel; pero é moi probable que para un asiático ou un africano teñan connotacións que en nada se parecen ás nosas. Dende a nosa cultura europea na que eses animais só se coñecen polo cine, as gaiolas dun parque zoolóxico ou, como moito, as dun circo, é posible que esteamos malinterpretando todo. Por esa razón só especialistas na fraseoloxía e antropoloxía dos espazos naturais deses animais poderán comentar seriamente as connotacións dos fraseoloxismos *Cando chove e dá o sol, casa o león* ou explicarnos por que esa choiva é a *choiva do tigre*.

Para entendérmonos: sospeito que en todo este material pode haber algunhas identidades universais pero temo que sexan máis as que podíamos chamar homofonías semánticas.

Poñerei un exemplo máis próximo. Na propia Europa (polo menos neste recanto occidental de Europa) existe unha diferenza radical no concepto de fantasía e de realidade entre o mundo rural e o mundo urbano. Neste, a realidade é o que se pode tocar, medir e pesar. No rural, en cambio, a Santa Compañía é tan real coma o carro das vacas. O extraordinario (ou sobrenatural) está aí e o home utiliza estratexias para entendelo e gobernarse utilizando os seus efectos positivos e evitando os negativos. O mundo do extraordinario estira moito, é moi flexible. Esa flexibilidade afecta a toda a realidade, mesmo á maneira de concibi-las profesións. E os expertos din que a mercadotecnia máis avanzada empeza a copiar esta visión non aristotélica da realidade, o que implica usar unha linguaxe menos sígnica e fragmentadora da realidade e máis metafórica e simbólica, na que non hai fracturas.

Nese terreo a fraseoloxía ten no seu corpus un tesouro. Pero, se cadra, xa é tarde para que os europeos urbanitas encontrémo-las claves míticas que explican o nacemento destes fraseoloxismos en tantos países diferentes. Dende logo, sei ben que eu non dei con elas e que só conseguín formular preguntas. Posiblemente esa resposta teña que vir da colaboración de fraseólogos con antropólogos. Por iso queda o tema aberto.

3. Bibliografía

- ÁLVAREZ GIMÉNEZ, Emilio (1904): *Refranero agrícola y meteorológico gallego. Traducido y anotado por Emilio Álvarez Giménez. Premiado en el Concurso Pedagógico que se celebró en Orense el día 19 de junio de 1903.* Antonio del Río y Micó, Pontevedra.
- BABARRO GONZÁLEZ, Xoán (2003): *Galego de Asturias: delimitación, caracterización e situación sociolingüística*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña.
- BLANCO, Domingo (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885. Recopilación, estudio e edición crítica.* Xerais, Vigo; 2 vols.
(1999): “Do refrán á cantiga” en ÁLVAREZ, R. e VILAVEDRA, D. (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero II.* Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela; 203-233.
- BOUZA-BREY, Fermín (1946): “Analogías gallego-portuguesas en el cancionero popular” en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* II, 1946, 69-97. Reed. en BOUZA-BREY, F. (1982): *Etnografía y folklore de Galicia* (2). Edicións Xerais de Galicia, Vigo; 253-282.
- CABANILLAS, Ramón (1951): *Antfona da Cantiga. Comentos filolóxicos de Isidoro Millán González-Pardo.* Galaxia, Vigo.
- CARVALHO COSTA, Alexandre de (1983): *Gente de Portugal. Sua linguagem - seus costumes.* Edição da Assembleia Distrital de Portalegre. I(1,2,3),1982; II,1983;III,1984;IV, 1985.
- (CASTRELO): EQUIPO DE NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA DO COLEXIO PÚBLICO DE CASTRELO (1996): *A medicina popular.* Colexio Público de Castrelo, Cambados.
- CASTRO LÓPEZ, Ramón (1929): *Reseña histórico descriptiva de la parroquia de Vilar de Ortelle y su comarca y de los monumentos protohistóricos del partido de Monforte de Lemos. Con una relación de los principales santuarios, leyendas, supersticiones y otras curiosidades antiguas del país. Por D. Ramón Castro López, párroco de Vilar de Ortelle. Con licencia del Ordinario.* Imp. F. Rodríguez, Monforte. Edición Facsímil do Servicio de Publicacións Diputación Provincial, Lugo.
- CONDE TARRÍO, Germán (1999): “El refranero gallego y la lírica tradicional” en *Paremia* 8, 1999, 143-148.
- CORREAS, Maestro Gonzalo (1924²): *Vocabulario de refranes y frases proverbiales y otras fórmulas comunes de la lengua castellana en que van todos los impresos antes y otra gran copia.* Tip. de la Rev. de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid.
- EQUIPO DE NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA (2000): *Anacos da nosa cultura. Refráns, adiviñas, lendas... Celebracións e oficios... Aparellos...* C.E.I.P. Veleiro do Campo (Castro Ribeiras do Lea). Curso 95/96-96/9. Citania Publicacións, Lugo.

- FERNÁNDEZ REI, Francisco (coord.) (2003): *Atlas Lingüístico Galego. Volume IV. Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxico*. Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña.
- GROS, Jules (1989): *Le trésor du breton parlé (Éléments de Stylistique Trégorroise). Deuxième Partie. Dictionnaire breton-français des expressions figurées*. Emgleo Breiz –Brud Nevez, Quintin.
- PIRES DE LIMA, Fernando de Castro (1947) “Nova contribución para o estudo das ‘afinidades galaico-portuguesas do cancionero popular’” en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* III,1947, 323-370.
- RIELO CARBALLO, Isaac (1980) *Cancioneiro da Terra Cha (Pol)*. Edición do Castro, Sada.
- (1989): *Cancións galegas (Literatura Popular). Recolleita, ordenación, limiar e notas por ...* Servicio de Publicaciones. Diputación Provincial, Lugo.
- SACO Y ARCE, Juan Antonio (1881-1987): *Literatura Popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos recogidos por Edición e estudio preliminar de Juan Luís Saco Cid*. Servicio de Publicacións, Diputación Provincial de Ourense, Vigo.
- SANTAMARINA, Antón (ed. e dir.) (2003): *Diccionario de diccionarios. Versión 3.0* Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Xunta de Galicia. CD-ROM + 1 vol.
- VAUX, Bert (1998): <http://linguistlist.org/issues/9/9-1795.html#1>. [30-07-2007 14:45].
- VENTÍN DURÁN, José Augusto (2007): *Fraseoloxía de Moscoso e outros materiais de tradición oral*. Cadernos de Fraseoloxía Galega. Anexo 1. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Real Academia Galega.
- VVAA: <http://answers.google.com/answers/threadview?id=584329> [30-07-2007 14:01].